

Қ.М. Калиева¹, М.Б. Коржумбаева¹, Ж.Х. Калменова³

¹Левке Европа университеті, Солтүстік Кипр, Түркия;

²Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті;

³«Тұран-Астана университеті», Астана

(E-mail: maral_k79@mail.ru)

Жеке тұлғаны қалыптастыратын алғашқы субъект ата-ананың алатын орны

Мақалада адам қалыптасуының әр түрлі кезеңдері қарастырылған. Сондай-ақ мұнда отбасындағы тәрбие ерекше мәнге ие. Мәселен, мектепке дейінгі жаста баланың барлық талаптарын (материалды, рухани, танымдық) қанағаттандырады, кіші мектеп жасында материалды, эмоциялық, коммуникативті талаптар алдыңғы қатарға шығады. Ал есею шағында отбасы әсері әлсірейді, алайда, авторлардың ойынша, өзін-өзі тану, жеке тұлға болып қалыптасуында, әлеуметтік, кәсіби тұрғыда өз орнын табуға көмектеседі.

Кілт сөздер: жеке тұлға, отбасы, субъект, феномен, күрделі, неке, ата-ана, бала, жасөспірімдер, оқушы, тәрбие, мәселе, ғалымдар, институт, тұрмыс, жанжал, эксперимент, нәресте, өмір, звено, ұғым, топтар, ұрпақ жалғастыру, ағза, шаруашылық, түсініктеме.

Отбасы — адамның барлық өмір ағымында бірге еріп жүретін маңызды феномендерінің бірі. Оның жеке тұлғаға әсерінің маңыздылығы, күрделілігі, жан-жақтылығы мен проблемалылығы отбасын зерттеудегі көптеген әр түрлі көзқарастар мен ғылыми әдебиеттерде кездесетін анықтамаларға алып келді. Отбасындағы өзара қарым-қатынас мәселелері көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған [1].

Отбасы — неке негізінде немесе қан жағынан туыстас шағын топ, олар өзара көмек көрсету, жауапкершілік алу және тұрмыстық жалпылықта байланысады (Э.Г.Эйдмиллер, В.В.Юстицкий, 1990). Отбасы балаға ықпал етеді, оны қоғамдық өмірге жетелейді. «Отбасының тәрбие институты ретіндегі маңызы зор. Онда бала өз өмірінің маңызды бөліктерін өткізеді және де тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету ұзақтығы жағынан басқа тәрбие институттарына бой бермейді,» — деп көрсетті А.И. Шужебева [2].

А.Б. Харчев берген «отбасы» ұғымына түсініктеме неғұрлым жалпылама болып табылады: «Отбасы денелік өмір мен әлеуметтік ағза өмірінің арасында байланыстырушы звено болып табылады».

Қазіргі таңда отбасы қызметінің ортақ топтамасы немесе жіктелісі жетік түрде толық жасалмаған. Мысалға, Г.М. Свердлов және В.Л. Ресенцев (1958) отбасының маңызды қызметтеріне ұрпақ жалғастыру, тәрбиелеу, шаруашылық және өзара көмек көрсету қызметтерін айтады.

Э.К. Васильева (1981) өз зерттеулерінде отбасы қызметінің үш тобын қарастырады: шаруашылық-экономикалық, генеративті-тәрбиелік, мәдени, репродукциялық. С.Д. Лаптенконың пікірінше (1967), отбасының маңызды қызметтеріне шаруашылық-тұрмыстық, халықтың көбеюі, өз мүшелерінің демалысын ұйымдастыру, тәрбиелік жатады [3].

70 жж. басты назар отбасындағы қарым-қатынас пен оның тұлға қалыптасу процесінде алатын орны туралы Б.П. Парыгин, А.Г. Харчев айтады, сондай-ақ әйел адамның кәсіби іс-әрекетімен отбасы жағдайындағы міндеттерін үйлестіре білу сипаты және де отбасы өміріне қалай ықпал етеді» деген тақырыптарда С. Голод, З. Янкова т.б. зерттенеді.

З.И. Файнбург «отбасындағы эмоциялық жағдайлар, олардың отбасы ішілік қатынастың тұрақтылығына ықпалы, отбасының тұрақтылық жағдайы» туралы Ю.Г. Юркевич отбасы мүшелері арасында қысымның бөлу себептері жайлы А.М. Уматинов және т.б. сөз етеді [4].

Сол жылдардың аяғына қарай отбасы мен неке психологиясында неке жұптарындағы әлеуметтік-перцептивті үрдістерді зерттеп, анықтаған Ю.Е. Алешина, «қалалық отбасыларда некелік рольдерді бөліп беруді» З.И. Янкова және т.б. қарастырды. Отбасы ішіндегі қарым-қатынастың даму заңдылықтарын саналы түрде түсіну талпыныстары жасалды.

Қарым-қатынасындағы маңызды объект — бала. Бала қай жас ерекшелік кезеңінде болмасын, ол әрдайым отбасының, яғни ата-ананың, қамқорлығын қажет етеді. Сол кезеңнің бірі, яғни, бала өміріндегі толқымалы кезең — студенттік кезең [5].

Қазіргі зерттеулерде отбасына байланысты оның әр түрлі аспектілері қамтылды: тұлға дамуының негізгі көздері мен механизмдері туралы зерттеген ғалымдар Фельдштейн, Д.Л. Кондратьев және т.б., тұлғалық жаңа құрылымдардың ерекшеліктері туралы шетелдік И.С. Кон, Р. Дубровина, жас ерекшелік дағдарысының құрылымын зерттегендер Г.П. Гаврилова, Т.В. Драгунова және т.б., танымдық эмоциялы-еріктік және мінез-құлықтың ерекшеліктерін Кучинский, жеке тұлғаның өзіндік сананың құрылымы мен қызметі туралы В.В. Баруалкина, тұлғаның аномальды даму механизмдері туралы Е.Г. Дозорцева сияқты ғалымдарды атауға болады.

Отбасы туралы басқа көзқарас А.И. Захаровтың пікірлерінде жазылған. «Әлеуметтік психологияда «Бастапқы топ» деген түсінік бар. Бұл топтағы байланыстар топ ісіне оның мүшелерінің тікелей келісімдеріне, эмоционалдық әсерлерінен құрылады, оның қатысушыларының жоғары дәрежедегі бірігуін қамтамасыз етеді. Мұндай бастапқы топ отбасы болып табылады, ол жаңа мүшелердің сырттай «тәсілдерінің» арасында емес, балалардың дүниеге келуі арасында көбейіп, өсетін жалғыз топ».

Н.Я. Соловьёвтің анықтамасына сәйкес: «Отбасы — ерлі-зайыптылардың одағы мен туыстық қатынастарына негізделген қоғамның кішкентай әлеуметтік тобы, жеке тұрмысты ұйымдастырудың маңызды формасы, яғни бірге тұратын және жалпы шаруашылықты бірге жүргізетін еркек пен әйелдің, ата-аналар мен балалардың, аға мен қарындастың немесе басқа туысқандардың арасындағы қарым-қатынас» [6].

Отбасы қатынасының категорияларына құрылған отбасы анықтамаларының ішінде А.Г. Харчев берген анықтама ерекшеленеді: «Отбасы — бұл кішкентай топ ретінде ата-аналар мен балалар арасындағы өзара қарым-қатынастың нақты тарихи жүйесі, оның мүшелері некелік немесе туысқандық қатынаспен, тұрмысының ортақтығымен және өзара моральдық жауапкершілікпен байланысқан және халықтың рухани туындыларымен қоғам сұранысына негізделген әлеуметтік қажеттілік» [7].

А. И. Антонов отбасын «адамдардың біріккен жалпы отбасылық ортақ әрекетіне негізделіп, ата-ана-туысқандық желілермен байланысқан және балалардың өсіп-жетілуі мен отбасы мүшелерінің өмір сүруін қолдау» деп түсіндіреді [8]. Отбасы қарым-қатынасын зерттеудің тарихи негізін қалаған швед тарихшысы И.Я. Баховеннің 1861 жылы жарық көрген «Материнское право. Исследования гинекологии старого времени и её религиозной и правовой природы» атты кітабы көп үлес қосты. Екі автор да неке формасының өзгеруі туралы идеяны талдайды.

Отбасылық қатынас жеке тұлға мен қоғамның өзара байланысында қарастырылады. Бұл бағыттың негізін салушылар мен жақтаушыларына У.Джемс, Ч. Кули, У. Томос, Ж. Пиаже, З. Фрейд және т.б. жатады. Қандай да болмасын жолдың алғашқы қадамынан басталатыны сияқты, адамның жеке тұлғасының қалыптасуы да отбасынан басталады.

Отбасы — бұл адамға өмірлік құндылықтар жайында түсінік беретін алғашқы ұжым. Адам қандай дәрежеге жетеді, жалғыз тұлға бола ма немесе адамгершілік тұрғыдан кеміс болып қалыптасады ма, мұның бәрі көбіне ол адамның балалық шағында қаншалықты дұрыс ата-аналық тәрбие алғанымен байланысты. Қарым-қатынас адамзат өмірінің аса маңызды және негізгі сферасы болып, соның нәтижесінде тұлғааралық байланыс орнығып, өзара мәмле қалыптасып дамиды.

Қарым-қатынас дегеніміз — өзара пікір алмасу, сезім әлемінде бірлесіп ләззат алу, қайғы, қуаныш-та ортақтас болу секілді кең ауқымды эмоция спектрлерін қамтиды. Қарым-қатынас барысында екі не бірнеше психологиялық жүйе, екі не бірнеше рухани әлем және ой-пікір, сана-сезім, мінез-құлық, қылық-жорықтар арасында келісім, не өзара түсінік тұрғысында, не болмаса қақтығыс, талас-тартыс, қарама-қайшылық тұрғысындағы мәмле үрдісі іске асады. Отбасы қарама-қатынасында, олардың ішінен келісім, өзара түсіністік, бірінің екіншісіне бой сынуы, бірінің екіншісін құптауы секілді қарым-қатынасының қазіргі кездегі басты ерекшелігі әр тұлғаның мейлі балалары, мейлі ересектері болсын, ақпарат байлығы болып, өзара қарым-қатынас осы мағлұмат алмасу кезінде өте тығыз орнығуы ықтимал.

Отбасы — адамның эмоциясы, уайымы, көзқарасы мен қатынасымен байланысты емес, ол ерекше феномен. Отбасы феноменінің бір жолы оның құрылымын, тарихи уақыт талабына сай өзгеруін және бір отбасының өмірлік циклын логикалық түсіндірілуі. С.И. Голод (1998) пікірінше, отбасы феноменінде құрылымдық өріс ерлі-зайыптылар және ата-ана мен бала қатынасы деп қарастырады.

Терең тұлғааралық қатынастарды реттеу механизмдеріне арналған жұмыстарды талдауда шетелдік ғалым Э. Фромм, ресейлік ғалым М.И. Лисина, өзіміздің қазақстандық ірі ғалымдардың бірі

С.М. Жақыповтардың қойылған мәселені толығымен шешуге мүмкіндік берді. Біріншіден, отбасы жағдайында бірлескен іс-әрекетті орындау барысында жеткіншектердің құндылықты-мағынылық құрылымдардың қалыптасу жағдайларын нақтылауға мүмкіндік берілді.

Екіншіден, жасөспірімдердің тұлғалық дамуында ауытқулардың пайда болуының отбасы ішіндегі алғышарттарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің методологиялық бағытына қарай жеткіншектерге отбасы ішілік құндылықтарды беру процесі, отбасы мүшелері арасындағы бірлескен әрекет пен эмоцияның өзара байланыстардың үйлесімділік механизмдерін қолдануға негізделеді.

Жеткіншектерді зерттеуге психология ғылымындағы базалық теориялар мен концепциялар негізге алынады. Психиканың онтогенезде дамуы мен тұлғаның қалыптасуы жайлы Л.С. Выготский мен А.Н. Леонтьевтің ғылыми мектебінде қалыптасқан психикалық даму теориялары жеткіншек жасының ерекшеліктерін зерттеген негізгі жұмыстар және жеткіншектердегі тұлғаның дамуындағы өзіндік сана сезімдерді зерттеген концепциялары, Э. Берннің трансактілік талдауы, С.М. Жақыповтың бірлескен диалогты танымдық іс-әрекет концепциясы зерттеудің методологиялық-теориялық негізін құрады.

Жасөспірімдердің агрессиялық мінез-құлқын зерттеген жұмыстар зерттеудің теориялық мәнділігін негіздеді (Н.Д. Левитов, Л.И. Божович).

Жасөспірімдердің психикалық даму мәселелеріне қатысты қазақстандық жұмыстар зерттеудің теориялық негізі мен мәнділігін құрады (С.М. Жақыпов, Қ.Б. Жарықбаев т.б.).

Ал басқа да қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне үңілсек, С.Б. Елубаева «қазіргі қазақ жасөспірімдердің өзіндік бағалауларын мен этностық сәйкестік пен өзіндік бағалауларының психологиялық ерекшеліктерін зерттеген. Бұл зерттеу нәтижесінде қазіргі замандағы жасөспірімдердің өзіндік бағалау құрылымын ересек алдыңғы толқын жеткіншектердің өзіндік бағалауымен салыстырғанда этностық сәйкестіктің компоненттері мәнді түрде азаятыны анықталды, өзіндік бағалаудың жалпы құрылымында түсінуі «өзін білу» және «ұйымдасқандық» сияқты сапалар бірінші орынға шықты.

Т.К. Күнсләмова өз зерттеу жұмысында жасөспірімдердегі агрессиялық мінез-құлықты өзіндік сана-сезімдерді құрайтын негізгі компоненттері өзіндік бағалау және өзіндік реттелу мен өзара байланыста қарастырған. Педагогикалық-психологиялық көп қолданылатын психокоррекциялық жұмыстарға негізделген топтық оқыту әдісі, яғни психологиялық-педагогикалық тренингтер, арқылы жеткіншектердегі агрессиялық мінез-құлықты азайту мен оның өзіндік бағалау мен өзара байланыс ерекшеліктері жан-жақты зерттелген. Зерттеу жұмысында белгілі ғалым Э. Берннің трансактілік талдау концепциясы арқылы жасөспірімдердің эго күйлерін белсендірудің негізінде олардағы агрессиялық мінез-құлықты өзгертудің психологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Жұмыста эксперименттік топтың сыналушылары «полигон балалары» деп аталатын әлеуметтік мәртебесі бар жасөспірімдер болды, яғни «радиациялық былғанған» аймақтардағы балалардың агрессиялық мінез-құлық ерекшеліктері теориялық-эксперименттік зерттеу барысында зерттеледі. Зерттеуде жасөспірімдердің өзіндік бағалау, өзіндік реттелу эго күйдің белсендендірілуі мен агрессиялықтың өзара байланысын психологиялық-педагогикалық тренинг арқылы зерттеу және агрессиялықты азайту үшін психокоррекциялық жұмыстардың мүмкін жолдарын көрсетті.

Қ.А. Айдарбеков «Развитие диалогической структуры самосознания у подростков во внутри-семейных взаимодействиях» зерттеу жұмысы жеткіншек жастағы тұлғалық жекелік-вариациялық даму механизмдерін анықтауға бағытталған. Осы мақсатта жеткіншектің өмірлік әрекетін неғұрлым байланыстырып отыратын жаңа тұлғалық құрылымдардың кезекті психологиялық талдауы жүргізілген. Осы байланыстағы негізгі мәнділік жеткіншек жастағы тұлғалық жаңа құрылымдардың психологиялық мазмұнының іздестіру мен үлгісін жасау болып табылады, ал жеткіншектерді жаңа әлеуметтік қатынастарының жаңа деңгейге өтуін қамтамасыз етеді. Олардың пікірінше, жеткіншектерде осы тұлғалық жаңа құрылымдардың даму жағдайлары мен механизмдерінің тиімді жолы индивид енген отбасылық жүйенің қызмет атқару ерекшеліктері назарға алынып отыратын бағыт болып табылады.

Т.М. Шалғынбаев «Мінез-құлқы дезадаптивтік жасөспірімдердің кісілік қасиеттері мен кісіаралық қатынастар ерекшеліктері мен оларды келтіру» жұмысының мақсаты мінез-құлқы бұзылған жасөспірімдердің кісілік қасиеттерінің даму ерекшеліктерін және олардың кісіаралық қатынастар жүйесінде көріністерін кешенді түрде психологиялық зерделеу, сондай-ақ психологияның көмек көрсету мазмұнын жасау. Зерттелу барысында тәрбиеленуі қиын жасөспірімдердің кісілік қасиеттерінің даму ерекшеліктері анықталған.

М.В. Күзубаева «Тұлғалық алаңдаушылықтың көріну механизмдері өзгеруіне әр түрлі фактордың әсері» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеу объектісі – адамның тұлғалық алаңдаушылық деңгейінде көрінетін эмоциялық күйі. Зерттеу пәні ретінде тұлғалық алаңдаудың эмоциялық күйі ретіндегі көріну ерекшелігі жасөспірім шақтан жиырма сегіз жасқа дейін оның көріну механизмдерінің өзгеруі алынды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы тұңғыш рет тұлғалық алаңдаушылықтың жағымды сипаттамасы зерттелінді. Бұл жұмыста тұлғалық алаңдаушылық бағдарлаушы іс-әрекеттің эмоциялық құраушы екендігі көрсетілді.

Ж. Намазбаеваның жетекшілігімен С.Ж. Өмірбекованың «жасөспірімдік және ерте балауса жас кезіндегі өзін-өзі бағалаудың ерекшеліктері» атты кандидаттық диссертациясы қорғалды. Зерттеу жұмысының мақсаты – мектептегі оқыту жағдайындағы әр түрлі факторлардың жасөспірімдік және ерте жастық кездегі өзіндік бағалауға әсер ету ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу барысында өзін-өзі бағалаудың деңгейлері мен құрылымдық бөліктерінің ерекшеліктері айқындалды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы мынадан тұрады: өзін-өзі бағалаудың құрылымдық құрауыштарын, оның жасөспірім кезден ерте жастық кезге дейінгі оқушыларда қызмет етуі зерттелінді, жасөспірімдер мен ерте жастық шақтағылардың қала мен ауылдағы әлеуметтік даму жағдайына байланысты өзін-өзі бағалауының танымдық және эмоциялық бөліктерін зерттеу, қала мен ауылдық оқушылардың осы жас аралықтарындағы өзін-өзі бағалауының даму ерекшеліктеріне жыныстық факторлардың әсерін анықтаудан тұрады. Зерттеуде келесі тұжырымдар делелденді: қала мен ауылдың жасөспірімдер мен балаң жас кездегілердің өзін-өзі бағалау арасындағы айырмашылықтар өзін-өзі бағалаудың эмоциялық, сондай-ақ танымдық бөліктерінде көрінеді деп көрсетті.

Қарым-қатынас стилі шет елдерде және ТМД елдерінде жоғары дәрежеде талданған, соның ішінде әлеуметтік психологияда. Ұстаздың оқушылармен қарым-қатынас стилін дамытуда айтарлықтай зерттеу жұмысын жүргізген А.А. Бодалев, А.А. Леонтьев, А.В. Петровский, Н.Г. Михайлов, Ю.П. Ахзаров және т.б. Олардың тұжырымдары бойынша, оқушыларға тек қана білім мен оқу-тәрбие жұмысын жүргізу жеткіліксіз, сонымен қатар тікелей және жанама түрде қарым-қатынас жасау қажет екендігі белгілі. Ұстаздың бастауыш сынып оқушылармен қарым-қатынасын оқу-тәрбие үрдісінде ұйымдастыру жөнінде көптеген маңызды зерттеулер бар. Кейінгі жылдарда мұғалім мен бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасы және оны қалыптастыру механизмін қазақстандық ғалымдары да зерттей бастады, олар Қ.Ж. Қарақұлов, С.М. Елеусізов, С.И. Қалиева, В.К. Шабельник және т.б.

Солардың ішінде Г.К. Шолпанқұлова «гумандық қарым-қатынас» адам бойындағы адамгершілік, түсінік, сезім және мінез-құлықтың тұтастығымен, бірлігімен анықталады деп келтірген. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылардың оқыту үрдісіндегі қарым-қатынас стилінің тәрбиелік негізін дәлелдеді.

А.И. Шужебаева «Отбасы тәрбиесі жағдайында балалардың қарым-қатынасындағы қиындықтарын психологиялық-педагогикалық зерттеу» атты жұмысында: балаларды тәрбиелеу жүйесіндегі ең түйінді мәселелердің бірі қарым-қатынас проблемасын қарастырады. Тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы сәйкессіздіктер психологиялық-педагогикалық бағытта болады, ондай балалар тобын проблемалары бар балалар деп анықтауға болады. Мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағы балалардың тұлғааралық қарым-қатынасының ерекшеліктерін анықтау, психологиялық-педагогикалық ғылымда қажетті деңгейде екенін дәлелдеді.

Зерттеу жұмысында отбасы тәрбиесі жағдайында балалардың ересектермен өзара қарым-қатынасының психологиялық-педагогикалық негіздері, бала мен ата-ана қарым-қатынасының құрылымы зерттелінген бала мінезіндегі қиындықтарды жеңу механизмдері жасалынып, балалар мен ересектердің қарым-қатынасының дербес бағытталған мәдени сәйкес жүргізудің әдістері мен тәсілдері анықталған. Зерттеу барысында толық емес отбасы жағдайындағы балалардың қарым-қатынастары сарапталған.

Э. Берн теориясының мәнін, қарым-қатынастағы эго күйлерді белсендіру ерекшеліктерін, оның ішінде қарым-қатынас үшін «Ересек» позициясының жағымды болатынын түсінді. Жасөспірімдердің өзіне және айналасындағыларға жағымды, позитивті қатынасты орната білу, эго күйді белсендіру қақтығысты адекватты шешуге, агрессияны азайтуға нақты көмек беретіні анықталды.

Қ.А. Айдарбеков «Отбасындағы ішкі қарым-қатынас жүйесінде жасөспірімдердің өзіндік санасының диалогтік құрылымдардың дамуы» атты зерттеу жұмысы жасөспірімдік кезеңдегі өзіндік сана дамуының ерекшеліктерін және бүкіл тұлға дамуының ауытқу өзгешеліктерін тудыратын факторларды зерттеуге арналған.

Өткізілген зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша жасөспірімдердің дамуы кезіндегі орталық тұлғалық жаңа құрылымы өзіндік санасының диалогтік құрылымдары екені туралы болжам өзінің дұрыстығын жойған. Дәл осы жасөспірімдердің дамуы кезіндегі тұлғалық жаңа құрамының талдауы жастағы тапсырмаларды өнімді атқаруға қамтамасыз ететін функционалды механизмдерінің деңгейіне жеткізілген. Ішкі жанұяның құндылықтарды өсіп келе жатқан буынға берілуіне, дамуына және сақтандыруға бағытталған, сондай-ақ отбасында белгіленген оның мүшелерінің арасындағы коммуникативтікпен эмоционалды қарым-қатынастардың үлгілері бойынша үйлестірілетін, отбасындағы жүргізетін бірлескен іс-әрекет жасөспірімдерде өзіндік санасының диалогтік құрылымдар дамуының негізгі көзі болып келеді.

Психологиялық ілімдер жүйесіндегі басты орынды таным үрдісі алады. Адамдардың қарым-қатынас жасау кезінде бір-бірін тану мәселелері бойынша ғылыми пікірталасты ұйымдастырушы және оның бастамашысы А.А. Бодалев болған еді. Оның тікелей басшылық етуімен 1970–1973 жж. Ленинград қаласында «Адамдар арасындағы қатынастар дамуы мен қарым-қатынас формаларының әлеуметтік-психологиялық және лингвистикалық сипаттамалары» және «Қарым-қатынас теориялық және қолданбалы психология» симпозиумдары өткізілді.

Отандық психологтардың көбісі, мысалы, Д.Б. Эльконин, Т.В. Драгунова, жеткіншектік жастың жетекші іс-әрекеті ретінде қарым-қатынасты келтіреді. Жеткіншек жаста қарым-қатынастың ерекше орнын дәлелдей келе, В.В. Давыдов өз пікірін ұсынды: «Жасөспірім кезең — адамда қарым-қатынасты құраушы тәртіптер мен ережелердің қалыптасу кезеңі».

Ал В.В. Бушельяның пікірі де қызықты мазмұнға ие: «Жеткіншектік кезең үшін бала-құрдас қатынасы жетекші орын алады, ал ересек бала қатынасы жетекші орын алмайды. Жасөспірім жастың өзара қарым-қатынас типін қолдай отырып, Я.Л. Коломинский және А. Березовин мынадай пікірін ұсынады: «Баланың шағын ортасы негізгі екі әлеуметтік-психологиялық астарлы жүйе бірлігінен тұрады: алғашқысында бұл «ересек бала» қатынасындағы астарлы жүйе, белгілі бір кезеңде бұл жүйеге «бала-бала» қатынасындағы астарлы жүйе бастапқы жүйе орын алады. Дәл осы жүйеде қарым-қатынасқа қажеттілік пайда болып, дамуға түрткі алады, ол тұлғааралық қатынастардың негізінде жатыр. И.С. Кон құрдастарымен қарым-қатынасқа сілтей отырып, «құрдастарымен қарым-қатынасты» келесі түрде түсіндіреді:

- ақпараттардың маңызды арнасы;
- ерекше іс-әрекет түрлері мен тұлғааралық қатынастар;
- эмоциялық қатынастың ерекше түрі.

Л.Н. Десев жеткіншектің сынып ұжымындағы құрдастарына деген қатынасына зерттеу жүргізді. Оның анықтауынша, жеткіншек өз құрдасының бойындағы жоғары адамгершілік қасиеттерді жоғары бағалайды. А.В. Петровский сонымен қатар мынаны ескертеді, «жеткіншектер жақсы жолдас болуға даяр, әр бейім келетін құрдастарын бағалайды. Жомарттылық бастауыш мектеп кезеңіндегідей, тұлғааралық таңдаудың жетекші негізі болып қала береді».

Жасөспірімдердің бесінші бөлігі құрдастарымен қақтығыстардың болуымен сипатталады, қақтығыстың жағдайдан дұрыс түрде шыға білмеуімен байқалады. Құрдастарымен қарым-қатынаста ұмтылыс пен қақтығыстық жағдайлардан шыға білмеуі арасында қарама-қарсылық туындайды деп көрсетті Т. Шалғынбаев «Деадаптивтік мінез-құлқы бар жасөспірімдердің жеке тұлғалық қасиеттері мен тұлғааралық қатынастарының ерекшеліктері және оларды реабилитациялық жұмыста қолдану» атты зерттеу жұмысында.

Баланың даму жақтарының қайсысын алмасақ та, отбасы төмендегі маңызды қызметтерді атқара отырып, қандай да болмасын жас кезеңінде шешуші рөл атқарады, яғни, баланың

- физикалық және эмоционалды дамуын ретке келтіру;
- психологиялық жынысын дамытуға ықпал ету;
- ақыл-ойының дамуына ықпал ету;
- әлеуметтік нормалармен таныстыру;
- құндылық бағдарды қалыптастыру;
- әлеуметтік қорғау.

Осы қызметтердің жүзеге асырылуына отбасы мүшелерінің әр түрлі ұрпақтарына тән отбасылық қарым-қатынастық орта, отбасылық өмірдің реті (отбасындағы бір-біріне деген талаптарының деңгейі), іс-әрекет мазмұны да мүмкіндік жасайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы–2050. Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ!». — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.aikyn.kz/>
- 2 Абдракова А.Б. Роль общения в воспитании трудных подростков: автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Алматы, 2004. — 120 с.
- 3 Айдарбеков Қ.А. Развитие диалогической структуры самосознания у подростков в системе внутрисемейных взаимодействий: автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Алматы, 2003. — С. 165.
- 4 Атоян А.Д. Конфликтология. — М.: Смысл, 2006. — С. 325.
- 5 Әбдумүтәліп К.Д. Тәртібі қиын жасөспірімдерді арнайы мектеп жағдайында тәрбиелеудің және қайта тәрбиелеудің педагогикалық жолдары: психол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Алматы, 2004. — 203 б.
- 6 Елубаева С.Б. Психологические особенности этнической идентичности и самооценки современных казахских подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Алматы, 2004. — С. 145.
- 7 Жақыпов С.М., Бизақова Ф.Ә. Білім беру жүйесінде қолданылатын психокоррекциялық жаттығулар. — Тараз: Қорғау, 2010. — 206 б.
- 8 Жақыпов С.М., Бизақова Ф.Ә. Білім беру жүйесінде қолданылатын психодиагностикалық жаттығулар. — Тараз: Сенім, 2009. — 245 б.

К.М. Калиева, М.Б. Коржумбаева, Ж.Х. Калменова

Роль родителей как первичных субъектов при формировании личности

Рассмотрены различные периоды жизни человека, с разной степенью интенсивности воспитательного влияния семьи. Отмечено, что в дошкольном возрасте воспитание в семье играет исключительно важную роль в реализации практически всех (материальных, духовных, познавательных) потребностей ребенка; в младшем школьном возрасте доминирует удовлетворение материальных, коммуникативных и эмоциональных потребностей, уступая школе приоритет в развитии познавательной сферы. Подчеркнуто, что на этапах отрочества и юности, несколько ослабевая в целом, влияние семьи сохраняет для растущего человека большое значение в части развития его самопознания, личностного, социального и профессионального самоопределения.

K.M. Kaliyeva, M.B. Korzhumbaeva, J.H. Kalmenova

Parents as a subject in identity formation

The article discusses the various periods of human life, the intensity of the educational influence of the family in the preschool age she plays a vital role in the implementation of almost all (material, spiritual, educational) needs of the child; in the junior school age — is dominated by the satisfaction of material, communicative and emotional needs, giving the school a priority in the development of the cognitive sphere; on the stages of puberty and adolescence the influence of families, several slabeva in General, save for a growing person of great importance in the development of his self-knowledge, personal, social and professional self-determination.

References

- 1 Nazarbaev N. *Address to the Nation «Kazakhstan–2050 road. The main aim, common interests, common future!»*, [ER]. Access mode: <http://www.aikyn.kz/>
- 2 Abrakova A.B. *The Role of dialogue in educating troubled Teen*: abstract dis. ... cand. ped. sciences, Almaty, 2004, 120 p.
- 3 Aidarbekov K.A. *Development biologicheskii structure of self-consciousness among adolescents in the system of family interaction*. abstract dis. ... cand. psychol. sciences, Almaty, 2003, 165 p.
- 4 Atoyana A.D. *Conflict*, Moscow: Smysl, 2006, 325 p.
- 5 Abdumutalip K.D. *Pedagogical methods of education troubled teens in a special school*: abstract dis. ... cand. psychol. sciences, Almaty, 2004, 203 p.
- 6 Elubaeva S. B. *Psychological characteristics and ethnic identity and self-esteem of modern Kazakh teenagers*: abstract dis. ... cand. psychol. sciences, Almaty, 2004, p. 145.
- 7 Zhakupov S.M., Bisakova F.A. *Psychocorrectional exercises used in the field of education, Taraz: Korgau*, 2010, p. 206.
- 8 Zhakupov S.M., Bisakova F.A. *Psychodiagnostic exercises used in the field of education, Taraz: Senim*, 2009, p. 245.